

גלגול נפש' של אָרְטֶר בגלגולו לידיד של אייזיק מאיר דיק

קליטת הסאטירות של אָרְטֶר ברוסיה

יצירותיו הסאטיריות של יצחק ארטור, המשכיל הלוחם איש ברודי שבגאליציה, שכונסו על-ידי ידידו ורעו מאיר לְטְרִיס בספר 'הצופה לבית ישראל', שהופיע לראשונה בווינה בשנת 1858, כבר זכו לספרות הערכה עניפה בהיסטוריוגרפיה של ספרות ההשכלה העברית (פלאי תשליז: 337; הלקין 1984: 172-187).

עם פירסום הסאטירה של ארטור 'גלגול נפש', בשנת 1845 בלייפציג, הקדיש לו בן-עירו, משה ארנרייך, רצנויה אוהדת בכתב-העת היהודי-גרמני 'אורינט' של יוליוס פירסט (Ehrenreich 1845: 621-622). אף כי המחבר ראה בסאטירה זו הוכחה מרשימה לחיוניותה של השפה העברית עתיקת הימים, הוא העלה הצעה לתרגמה גם לידידיש; שכן, לדעתו, יש להגיע אל השכבות של בני העם, השרויות בשפל המדרגה בהיותן אחוזות במיקסם השווא של החסידות שנואת-נפשו של ארטור. בני העם הפשוט אינם קוראים כלל ספרות הכתובה עברית. ואילו התרגום לידידיש, או כהגדרתו המשכילית של מחבר הרצנויה, לז'ארגון היהודי-גרמני (Im Jüdisch-Deutschen Jargon), עשוי לתרום לעקירת פגמי הבערות מקרב המוני העם, הנבערים מדעת והנמשכים אחר אמונות תפלות.

ספק רב הוא אם קריאתו זו של ארנרייך הגיעה בשעתה אל אייזיק מאיר דיק, איש וילנה שבליטה, אם כי ניתן לשער ששמע באותן השנים על פירסומו של החיבור 'גלגול נפש'.¹ דיק פירסם את הפארודיה הסאטירית שלו 'מסכת עניות' עוד בשנת 1848 בכתב-העת 'כנפי יונה' של שניאור זק"ש, מי שהיה בבחינת מקשר בין משכילי המערב למשכילי ליטה. זק"ש היה ידידו הקרוב של ארטור ונהג להחליף עימו מכתבים באותן שנים. לא מן הנמנע, איפוא, כי זק"ש הוא שהעביר את 'גלגול נפש', שנרפס בשנת 1845, לידידו של דיק הצעיר.

ארטור עצמו התעניין בהפצת הסאטירות שלו 'גלגול נפש' ותשליך בקרב הקוראים העבריים ברוסיה, וביקש את סיועם של ידידיו ומוקיריו בנידון זה.² אך השפעתו וחידירתו למדינה זו הגיעו בעיקר לאחר מותו, עם הופעת כלל היצירות הסאטיריות שלו בכרך 'הצופה לבית ישראל' לראשונה בשנת 1858. המהדיר, המשורר מאיר לְטְרִיס, השתדל להפיצו ברוסיה, שבה היה המאגר הגדול של קהל הקוראים בעברית. לטריס שלח מספר עותקים של הספר, מתוך כוונה להפיצם בקרב בני-עירו, אל המשורר הצעיר יהודה לייב גורדון (יל"ג), שישב באותם ימים

הצופה

לבית ישראל

מאה

יצחק ערטר.

נלנו לנפש.

HAZOF.

(Der hebräische Zuschauer.)

Mit Erlaubnis der k. k. Oesterreichischen Zensur
d. d. Lemberg, 24. Sep. 1844.
Nr. 2112.

Leipzig, 1845.

Guss und Druck von Friedrich Nies.



בעיר פוניבז' שבליטה, ועסק בהוראה בבית-הספר הממשלתי. עובדה זו בדבר הפצת ספרו של ארטור מסתברת מתוך מכתבו של הסופר קלמן שולמן איש וילנה ומיודעו של דיק בן-עירו, ששיגר אל יל"ג ביום 10.8.1858, בזה הלשון: 'לפני ימים כבירים, בשמעי מפי ידידך הרב ר' אד"ם לעבענזאהן, כי שולחו אליך עקזעמפ' מהצופה לד"ר ארטור ז"ל, ביקשתי את הרב הזה כי יחלה פניך במכתבו, כי תשלח גם אלי עקזעמפ' אחד מהצופה, ועיני צופיות עד כה – לריקן על כן אבקשך גם במכתבי זה כי יהי גא חסרך עמדי לשלוח אלי את הצופה ולנכות את מחירו ממחיר העקזעמפ' מסתרי פאריז חלק שני' (אלקושי תש"ך: 537). סביר להניח, כי עותק ממזהררה זו של שנת 1858 הגיע גם לידי אייזיק מאיר דיק איש וילנה.

יל"ג אכן לא רק רכש את הספר 'הצופה לבית ישראל' של ארטור, אלא גם התייחס אליו בנימה היתולית באחד משירי העלילה שלו, 'שני יוסף בן שמעון' משנת 1871. הרי מבעד לחלומו של יוסף בן שמעון גיבורו, מתייטר ארטור 'הצופה' בכבשן האש של הגיהנום בצוותא עם שאר סופרי ההשכלה, 'הפושעים'. וכך הוא מתאר את מר גורלו: 'הנה עוד תנור ב'ערה מאפה – / על ג'הליו עקוד בעל 'הצופה' / וחסידיו חב"ד ילקוהו ב'רצועה' (גורדון תש"ך: קס"א).

עד כמה הסאטירות של ארטור היו נפוצות בקרב משכילי רוסיה בשנות הששים יעידו גם האיזכורים של יצירתו ודבר השפעתה – בכתבי שלום יעקב אברמוביץ. ברומאן העברי הראשון שלו 'האבות והבנים' משנת 1868, מבער אפרים החסיד מבין ספרי בנו, שנתפס לרוח ההשכלה, את ספרו של 'הלץ המתלוצץ' – 'הצופה לבית ישראל', תוך התייחסות מיוחדת בגנותה של הסאטירה 'גלגול נפש'. הוא מטיח כלפיו בשצף קצף: 'יסכר פי הלץ הזה, אשר יגיד מה יראה ומה יחלום בחלומותיו. בחלומו יהגה ריק על אחד קדוש, כי שועל-אדם הוא בתוכנו ומאמיניו צאן-אדם, בהמה המזה להם...' (אברמוביץ תרכ"ח: 43).

במקביל לרישומיה והשפעתה של הסאטירה של ארטור בתחומה של ספרות ההשכלה העברית ברוסיה, ניכר גם רישומה בספרות יידיש. המשורר העברי-יידי אברהם-דב גוטלובר עיבד את 'גלגול נפש' ליידיש על-פי דרכו עיבוד חופשי ופירסמו בשם 'דער גלגול' בהמשכים בשבועון 'קול מבשר' של שנת 1871. גירסה מתונה יותר מבחינת המגמה האנטי-חסידית של 'דער גלגול' הופיעה לאחר מכן בווארשה, בשנת 1896, ואילו תרגומו של אייזיק מאיר דיק של סאטירה זו, על השמטותיו ותוספותיו, אף הוא בשם 'דער גלגול', נדפס בוילנה כבר בשנת 1867.

דיק המתרגם מול קהל קוראיו בידיש

משה ארנרייך, שדאג בשעתו לגורלה של הסאטירה 'גלגול נפש' בקרב קהל נמעניה האמיתיים, 'שלמענם כמעט מבזבזים כוחותיו העדינים של מחברנו המוכשר והמלומד', לא הביא בחשבון בקריאתו לתרגם סאטירה זו ללשון יידיש, כי לא רק באי-ידיעתם המספקת של השפה העברית הדברים אמורים, אלא גם במכלול האסוציאטיבי המסועף המצוי בה, והניזון מן הספרות העברית לתקופותיה. הקורא המיועד של 'גלגול נפש' במקור העברי היה נדרש ל'קריאה סימולטאנית',

האופיינית בדרכיכלל לתהליך הקריאה לקהל הקוראים, אותה 'קהילה מפרשת', הנזקק לשירה ולסיפורת של ספרות ההשכלה העברית (כהן 1992: 164). שכן קורא מעין זה חייב היה למעשה להתייחס בעת ובעונה אחת לשני טקסטים – טקסט מרכזי רומז של היצירה המונחת לפניו וטקסט משני נרמז, הניזון מן המקרא, כאשר תפקיד הטקסט המשני הוא לבאר ולהרחיב את הטקסט המרכזי, כדי להגיע למלוא משמעותה של היצירה שלפניו. ארטור אף נקט ברציפות ברמיזות, המפנות את תשומת לבו של הקורא לקישור שעליו לעשות בין טקסטים שונים לשם מימוש מלא של פוטנציאל המשמעות, הגלומה בטקסט שלפניו (בן-פורת 1978: 2).

לעומת זאת היתה קריאת הקורא העממי של 'דער גלגול' בתרגומו ועיבודו של דיק שונה מעיקרה מאורח קריאתה של אותה 'קהילה מפרשת' משכילית בעלת הסגולות הלמדניות. הדברים אמורים לא רק בשל הטיטוטש המוחלט של הלשון המקראית, תוך הרקתה אל לשון עממית מדוברת בהווה, אלא גם מפאת מהותה ואופיה השונים של 'הקהילה המפרשת' החדשה של קוראי יידיש. קהלייעד זה היה מורכב מקוראים שאמנם אינם אנשי ספר, אך מעורים היטב בהווי המסורתי ושרויים במערכת מושגיו האקטואליים.

מוטל היה, איפוא, על דיק להחליף את תבנית יצירתו העברית של ארטור, המושתתת על זימון סימולטאני מתמיד בין שני הטקסטים, זה הגלוי וזה הסמוי, במערכת חד-מישורית, נטולת מגע ביך-טקסטואלי גלוי ומרומז כאחד. מערכת חדשה זו, על רכיביה העבריים, הרוסיים והגרמניים, מבחינת לבושיה הלשוניים, ניזונה מרשמי ההווי היראי והחברתי בהווה, והיתה נטולת מסורת של הספר הכתוב. מאחר שדיק המתרגם ליידיש, שהיה בעצמו גם סופר עברי, היה דבק במערכת המושגים של יצירת ארטור במקורה העברי, הוא ראה צורך לפרשם ולהסבירם לקהל נמעניו במאמרים מוסגרים בגוף הטקסט ביידיש.

צביון הסאטירה 'דער גלגול' הותאם לנוסח החזותי-פיגוראטיבי של החוברות העממיות ביידיש, אשר דיק היה נוהג לפרסם באותן שנים, ואף לאחר מכן, תוך פירוט תוכן המרתק, כגון בשער של 'דער גלגול' (דיק 1867):

'דאָס איז איין שרעקלעכע געשיכטע וואָס עס האָט דערציילט פֿון זיך איין רוח, וואָס ער איז אַכצן מאָל מגולגל געוואָרן אין פֿאַרשיידענע מענטשן, חיות, עופות און פֿיש, אַן ערך פֿון פֿינף הונדערט יאָר, און וואָס ער האָט ניט געהאַט פֿאַר זיך קיין אַנדער תּיקון נאָר מען זאָל זיין סיפור לאַזן דרוקן, כדי אַלע זאָלן דאָס לייענען און זאָלן זיך אַראָפּנעמען אַ מוסר. דען בזכות דעם וועט ער קענען קומען אין זיין רוי.'

(זהו מעשה נורא אשר סיפר אודות עצמו רוח אחד, אשר נתגלגל שמונה-עשר לגלגלים בבני אדם שונים, בבעלי חיים, בעופות ובדגים – במשך חמש מאות שנה לערך, ואשר לא נמצא עבורו תיקון, אלא אם כן סיפורו יודפס, כדי שהכול יוכלו לקרוא וללמוד מזה מוסר השכל. שכן רק בדרך זו יוכל להגיע למנוחתו).

דיק ראה צורך להוסיף דברי הקדמה משלו, בראש תרגומו של 'גלגול נפש', בנימה של יראת שמים חסודה כביכול, אם כי שזר בהם גם הפלגות בוטות בנגותם של קהל חסידים ומנהיגיהם, הבעת רתיעה מפני אמונות עממיות אודות קיום כשפים ובעלי-שם, המוליכים שולל את הציבור בדיבוריהם ובמעשיהם. אמנם, ציין דיק

מ. י. א. ג.

ד ע ר

ג ל ג ל

דאס איז אין שדעקליכע גשיכטע וואס געס האט דרציילט
 פון זיך אין רוח . וואס גער איז אבטצעהן קאל מנילגל
 גיאהן אין פערשידענע מענשען היות עופות און פיש
 אין גערך פון גיף הונדערט יאהר . און וואס גער האט
 זיט גהאט פאר זיך קיין אנדער היקן נור מען זאל זיין
 טפור לאזן דרוקן . פרי אדע זאלן דאס לייגען און זאלן
 זיך אקראג געפען אמסר . דען בוזות דעס זעט גער קענען
 קומען אין זיין רוח .



נעק וואספ ע"י איז אמ"ד



ДЕРЬ ПИЛГУЛЬ

т. с.

Переселение Души

1867.

בדברי הקדמה זו, שבחיבור זה המוגש לקוראיו נוהג מחברו להוקיע ברבים את מעשיהם של חסידים ובעלי-שם המתחזים לאנשים ישרים ויראי שמיים – והם לאמיתו של דבר 'רשעים ורמאים', הבאים להונות את פשוטי העם; עם זאת, הוא מבטיח לקוראיו, שאין מקום חלילה להוציא כאן דיבתם רעה של אותם אנשים ישרי לב, 'שהם צדיקים וחסידים באמת'. הוא הדין ברופאים ומוכסים הגונים, המצויים בתוכנו. מחבר 'גלגול נפש', מבטיח דיק לקוראיו, נתכוון לתקוף ולהוקיע ברבים רק את אותם רופאים ומוכסים, העוברים על 'חוקי התורה והממשל' (שם, עמ' 4).

דיק מפליג לבסוף, בדברי הקדמתו זו, בזכות הביקורת הנהוגה ללא עוררין בקרב הסופרים של אומות העולם, ומסביר לקוראיו:

'אלע שריבער פֿון אלע נאַציאָנען אין דער וועלט האָבן קריטיק געמאַכט, דאָס הייסט אַפּגעלאַבט פֿון די שלעכטע, פֿאַלשע מענטשן וואָס האָבן אין זיך אַזעלכע מידות רעות און פֿאַלשקייט, אָבער זיי האָבן חלילה נישט געמיינט אַז די גאַנצע אומה איז אַזוי. אַזוי איז דער רוסע, דער פֿראַנצויזישע, און אויך אַלע שריבער' (שם, עמ' 4).

(כל הסופרים של אומות העולם עסקו בביקורת, כלומר לעגו לאנשים רעים ואנשי-מירמה, בעלי מידות רעות, אבל לא נתכוונו, חלילה, לאומה כולה. כך הוא מנהגו של הרוסי, הצרפתי, וכן של כל הסופרים).

'דער גלגול' בסימן של צמצום והרחבה ריאליסטית

בסאטירה 'גלגול נפש' נזקק ארטור לסכימה תבניתית המושתתת על אמונות המקובלים בדבר גלגול נפש האדם שחטא בימי חייו לגוף החיה. בדרך הברייה הסאטירית הוא ממחיש אותן אמונות ערטילאיות בלבושים אקטואליסטיים של דמויות ומעשים מן ההווי היהודי הקרוב של ראשית המאה הייט, בעיקר בגאליציה. במהלך שיחתו של הרופא-הדובר הסאטירי עם נשמת המת המתוודה, אשר נודדת ללא הפוגות מגוף אל גוף מגולמת במקור העברי טיפולוגיה מגוונת של שבעה-עשר גלגולים מאדם לבעל חיים וחזר חלילה, תוך הטעמת הקירבה שביניהם, מפאת תכונותיהם הטיפוסיות, ותוך תיאור של המעבר מן המצב הנמוך, החייתי, אל המצב האנושי, כשהמספר והדמות המתוודה כאחד משמשים כאן כפרשנים סאטיריים. יצויין, כי לעומת הספרות של משלי חיות, המעניקה לבעלי חיים תכונות אנוש, של כושר חשיבה וטיפולוגיה אנושית, הרי ב'גלגול נפש' מסתמנת מגמה הפוכה, אשר לפיה התכונות האנימאליות בהתגלמותן הגשמית הן שהופכות לנחלת אנוש (פלאי תשל"ז: 121-122).

כמתרגם ומעבד שמר דיק בדרך-כלל על מנין הגלגולים וסדרם כפי שנקבע עלי-ידי ארטור, תוך הכנסת שינויים בהיקף התיאורים של כל אחד מהם, על דרך הצמצום וההרחבה משלו לעומת המקור. לעתים ויתר על הפלגות לימודיות וחומר דיגרסיבי שבמקור, שלא נראו לו הולמים את טעמים ומושגיהם של נמעניו הצפויים לתרגומו. כן הוסיף למנינם גלגול חדש, של המשכיל היוצא לתרבות רעה (ראה להלן).

גִּלְגוּל נַפֶּשׁ

הַנְּהַי יוּ מִמְלַמְלֶךְ טַלְמִלָּה נֶבֶר וְעַמְּךָ עֵטָה: (שְׁעִיף כ"ג י"א)

רופא אני, ומלאכת ידי חשובה מחץ והעלות ארוכה למחלה. ואם חכמי הרפואה קרואי שם רבי (1) יתנשאו עלי, ונגדי יערו גאון וגובה, כי להם המשפט לעלות הבמה ולרכב על כל מכלי הכין מה הוא, ככל זאת רפואה ארפא כמותם, ומתי כל יהיו כאשר לא יקומו רפואהים ואם יחדיו נמתיק סוד, והחכמים האלה ישיחו עצות בנפשי, או מרוכ חכמתם חולי לנצח יאכרו, ואין מעיל. ואך כזאת הפללה הי' ביני וביניהם, כי אני רק בתגלי אעבורה, והמה כסוסים ורכב ברחובות ישחקשקן. כי ברוב סוסים רוב חכמיה. וכי יוסיף רופא חכם על סוסיו אחד, יאמר ישראל, כי הוסיף על חכמתו שבע. המה יכואו פחתי נרובים, וימלאו זהב כפיהם כמותם, (כי יקר המוחה לעשירי עם), ואנכי בכחי אביוני ארם. אציג כף רגלי, וכי ימות אביון, וגויתו לקברוח כי חובל, ויצאה חנם אין כסף: — לפני חלון בית אשר שם מר עברתי. לא בפתע פתאום מה האיש, כי חלה את חליו, ואני נקראתי לכוא אליו, להעלות לו מרפא. וזה האיש עשיר היה. וכגשתי יום או ימים אל מטהו, וחכואנה הנשים השכנות, והנשים הצדקניות, וכל שארות בשרו, וכל חכמות העיר, וחכואנה וחחמולנה עליו. (כי עשיר היה). וחחמרנה: עודנו שוכב על ערש דווי? עוד לא קם ממשכבו? ואחם מחשים? — הוה ירפא לו? ואיה סוסיו? ואיה רכבו? — קראו

(1) "שם רבי בלשון דרנן בשם דחוקטור. ברוקית, הולאת שניס, איס אשר סמכוהו רבותו להרות וללמד."

רופא אני איך וואר איין רופא דאס הייסט איין תירוץ
 אדר פראקט נאנט איין צדוליק וואס פשעמט
 יך: וואונדן אויס צו היילן אונ דאס: לייכן. און ווען
 אויך דער לשאדט לעקר קאפאצקי וואס מען רופט אים
 מיט דעם נאמן דאקטור האלט זיך פיל דעס פאר פיר
 ווייל ער האט דס רעכט צו ריידן פובליצע איבער ואלבע
 זאכן וואס ער האט דרפון נאר קיין בעגריף. פון דעס
 ווען האב איך גקענט אזוי היילן פונקט וויא ער. דאס
 די וואס זיינען גשטארבן פון סייע רפואות האבן שוין נישט
 גקענט סעהר לעפדיג ווערן פונקט וויא די וואס זיינען
 גשטארבן פון זיינע רעצעפט אונ פיי יעדער מאל וואס איך
 האב נור גמייט פאלגן זיין ראט וואר שוין יענער הולה
 גויס פראקטן טוארן. און דר גאנצער אינסרטייד צווישן
 סיר אונ אים וואר נור אין דעם אליין. דאס איך פלעג
 צו גיין צו די חולאים צו פוס אונ ער פלעגט צו באהרן
 אין אקאץ מיט פערד. ווייל דער עולם מיט דאס דיא
 גאנצע חכמה פשטייט: ור אין פערד אונ וואס אפערד
 סעהר איז אלץ סעהר חכמה. דייער דאקטור פלעגט צו
 פעזוכן איבער די רייכע אונ פלעגט ווערן פון זיי רייך.
 וויא דר שטייגט איז אימר דאס דר מיט קאסט די רייכע
 לייט פיל סיייערער אלס דעם גמייטעס מאן. איך אפער
 גלעב צו פעזוכען נור ארעמע לייט אונ פלעגן איין צו
 דלען דעם מיט פיי סיר פחויני חיים. פון דאס זיך
 מיט דאס איך בין אמאל גגאנגן פאר פיי אפעסער פון

אזוי

אזוי

בגירסתו התרגומית של דיק ניכרת הנטייה לטשטש את האופי הכללי הטיפולוגי שבסאטירה הזאת, הנוטה במקורה להפשטה אליגורית. ניכרת נטייתו לשוות לזמיונותיו צביון ריאלי יותר, בהציגו אותן מעורות בסביבתן המסויימת והמוגדרת יותר.

את תלונתו של הרופא, המטה אוזן קשבת לסיפורה של הנפש בגלגוליה, בדבר קיפוחה על-ידי 'חכמי הרפואה קרואי שם', המתנשאים לעומתו ללא הצדקה, מעביר עתה דיק למישור לוקאלי של רופא העיר קונפאצקי, בעל המוניטין בוילנה ככל הנראה. עתה מוחלפת פיסקה זו של המקור העברי בגירסה פרסונאלית ולוקאלית מצומצמת יותר, כדלהלן:

'און ווען אויך דער שטאַט־לעקאַר קאַנפּאַצקי, וואָס מען רופֿט אים מיט דעם נאַמען דאַקטאָר, האַלט זיך פֿיל גרעסער פֿאַר מיר, ווייל ער האָט דאָס רעכט צו רייזן פּובליצנע איבער אַזעלכע זאַכן וואָס ער האָט דערפֿון גאַר קיין באַגריף, פֿונדעסטוועגן האָב איך געקענט אַזוי היילן פּונקט ווי ער' (5: 57).⁵

(ובשעה שמרפא העיר קונפאצקי, המתקרא רופא, מחשיב את עצמו גדול ממני, שכן יש לו זכות לדבר בפומבי על עניינים שאין לו כל מושג אודותם, הרי בכל זאת ידעתי לרפא כמוהו).

דיק, איש ליטא, מבליט לעתים את האופי הלוקאלי של ביקורת ארטור המכוונת כלפי יהודי גאליציה. לעומת הציון האירוני־תוכחתי שבמקור:

'מזאת יבוש יעקב שוכן ארץ פולין, ופניו יתוורו, מובלט עתה בידיש הרקע הלוקאלי המסויים לתוכחתו זו של ארטור, לאמור: 'ניין, הלילה, מיט דיזער אַרבעט שעמט זיך אַ גאַליציאַנער יודע' (66: 23). (לא, הלילה, בעבודה זו [עבודת ארמח] מתבייש יהודי גאליצאי).

מעשי הקסמים של האיש, הנוהג להתזו דמה של חפרפרת כסגולה להתעשרות, משמשים לו למתרגם אף כאן עילה לפרשנותו הלוקאלית המסוייגת בציינו במאמר המוסגר: 'דען זיי גלויבן דאָרט אין גאַליציען (אַז) ווען מען שעכט איין קראָט מיט אַ רענדל ווערט מען רייך' (66: 23). (שכן מאמינים הם שם, בגאליציה, שאם שוחטים חפרפרת באמצעות מטבע של זהב, מתעשרים).

בתרגומו של דיק שכיחות ההרחבות התיאוריות מן ההווי היהודי בכל אתר ואתר. בבואו לתאר את מעללי הקברן החומד ממון, אחת מן הדמויות שבהן נתגלגלה הנשמה, משנה דיק פרטים – מוסיף עליהם וגורע. כך הוא מונה את מעשי הקברן המוליך שולל את משפחות האבלים. הוא משתהה הרבה בתיאור של 'קברי זריס', שקברן זה היה נוהג להפנות אליהם. הנוסח הנאראטיבי הדרוס שבמקור, המציין בצורה כללית עיוותים אלה מתחלף עתה בידיש בתבנית דיאלוגית מורחבת שאינה מצוייה כלל במקור עצמו:

'אַז איך האָב געוויזן וויבער אויף אַ פֿרעמדן קבר און זיי האָבן זיך שוין זאָט אַנגעוויינט און אין מיטן פֿלעגן צוקומען אַנדערע וויבער און האָבן געזאָגט צו זיי: וואָס האָט איר צו וויינען אויף אונדזער פֿאַטערס קבר? – ס'טימטש, דאָ ליגט דאָך גאַר אונדזער זיידע, האָבן די ערשטע וויבער געשרייען. – דער קברן אַליין האָט אונדז דאָ געוויזן.

פֿלעגן זיי גיין מיר זוכן, איך זאל זיי דאָס אויסווייזן. פֿלעג איך מיך צובאַהאַלטן, אָדער איך האָב נאָך אויף זיי אָנגעשרייען: – איך האָב ניט קיין ציפּט מיט אַפּך צו פֿאַרברענגען, האָב איך געזאָגט. אַז מען האָט מיר נאַכאַמאָל באַצאָלט האָב איך זיי ווידער געוויזן אַן אַנדער קבֿר. – אוי, איך האָב מיר טועה געווען, האָב איך געזאָגט, האָט קיין פֿאַריבל נײַט (67: 25).

(כשהייתי מפנה נשים אל קבר זר, והן כבר הספיקו לקונן עליו בבכי תמרורים, היו ניגשות [אל קבר זה] נשים אחרות וטענו כלפיהן: – מה לכן כי תבכינה על קבר אבינו? – הייתכן, צעקו מרה הנשים, שבאו לכאן בראשונה, הלא כאן קבור סבנו; הקברן עצמו הדריכנו.

היו הולכות לחפש אחרי, כדי לברר מה פשר העניין. ואני הייתי נוהג להסתתר, או שהייתי אפילו גוער בהן: – אין זמני פנוי עבורכן, הייתי אומר. וכאשר שילמו לי שוב, הייתי חוזר ומפנה אותן לקבר אחר. – הוי, טעיתי, הייתי אומר. על נא תכעסו עלי.)

דיק אף מזכיר בין מעללי הקברן הזה פרטים נוספים, לעומת המקור העברי, השאובים מן ההווי היומימי של בית־הקברות. בין הבטחותיו מוזכרת גם הבטחת השווא שלו להרבות בפיזור עפר ארץ־ישראל על קבר הנפטר. עפר זה מוצאו כביכול מקבר רחל (66–67: 24–25).

תוספות השאובות מן ההווי היהודי נשתזרו בווידיוי של החזן שסטה. לעומת הטיעון שבמקור על תפילותיו, שהושמעו בנעימות זולות: 'וְאֶחְלָה פְּנֵי בְּמִירֹת הַנְּשִׁים הַמְּשַׁקֵּוֹת', הדברים מוצאים מידי פשוטם במקום המקביל בידידיש: 'און אַמאָל פֿלעג איך צווינגען צווישן טאַנצנדיקע מיידלעך און וויבלעך' (60: 12). (ולפעמים הייתי גם מזמר בקרב נערות ונשים מרקדות).

לעומת מעלליו של אותו חזן, המתגלגל לצפרדע והמספר בגלוי לב: 'וְאֶנִּי בְּהִיּוֹתִי חָזֵן גָּבַר הֵייתִי, וְאֶבְרַךְ אֶת ה' יוֹם יוֹם שְׁלֹא עֲשֵׂנִי אִשָּׁה, אִף אִם אֶהְבֵּתִי אֶת הַנְּשִׁים בְּכָל מְאוּדִי, וְנִתְאַהֲבָה אוֹתִי גַם הַנְּהָ, מְבִיא הַמַּתְרָגִם לִיִּיִשׁ גִּירְסָה מְשֻׁלוּ וְבָה גוֹוִנִים נוֹסְפִים לְהַתְנַהֲגוֹתוֹ שֶׁל אוֹתוֹ חוֹן הוֹלֵל:

'יעצט וואָר מײַן שטראַף דערפֿאַר וואָס איך האָב באַגראַט מײַן הייליקע שטימע צו שלעכטע זאַכן – און דערצו נאָך צו זינגען פֿאַר ווייבער און פֿאַר מיידלעך פֿון וועגן זיי זאָלן מיך ליב האָבן און איך האָב זיי אויך געליבט' (60: 13).

(עתה באתי על עונשי, מפני שהשתמשתי בקולי הקדוש למעשים רעים; יתר על כן, משום שנהגתי לומר לפני נשים ונערות על מנת שיאהבוני ואף אני אהבתי אותן).

מכלל חידושיו של דיק בתרגומו בולטת תוספת הגלגול בדבר אותו משכיל שהכזיב ויצא לתרבות רעה. הגרעין לתיאור מפורט זה שימש לו לדיק ככל הנראה דמות המשכיל, אשר ליבו לב קר בקרח, המתנכר לעמו, והוא צוייר עליידי ארטור בסאטירה שלו 'תשליך'. עתה הרחיב דיק את היריעה. ברוח ההשכלה המתונה, שהיתה רווחת בקרב משכילי וילנה. גלגול נוסף זה של המשכיל החוטא שולב לאחר ציור מעשיו של הקברן, המתעלל אגב עיסוקו בגוויות המשכילים שנפטרו. לפנינו שרטוט של קורות חיי משכיל צעיר, ראשיתו המבטיחה ואחריתו המרה,

שוור בהטפתו הגלויה והסמויה של המתרגם דיק בזכות ההשכלה הרצויה ובגנות החסידות והאדיקות הנבערת. מעשה בצעיר בעל כשרונות. אשר הוריו קיוו כי בתמורה על כך שהקנו לבנם חכמה ובינה, וידיעות בלשונות העמים, הוא עתיד להגן על בני עמו וישמש להם מליץ יושר בפני הרשות, כדוגמת יצחק אברבנאל בדורו. תקוות אלו נתבדו לחלוטין; רק טעם בנם את טעמה של הפילוסופיה והחכמות החיצוניות, מיד התחיל לזלזל במנהגי ישראל – ואף ללעוג להם. הוא הפך לפורק על תורה ומצוות, והתכחש לבני עמו. אותו משכיל צעיר לא רק חטא בזלזול במסורת היהודית ובזלזול בכיבוד אב ואם, אלא הידרדר הידרדרות מוסרית. הוא שקע בזנות, ואף חלה במחלת השחפת, שגרמה למותו בדמי ימיו (דער גלגול, עמ' 28-29).

דיק מוסיף טעם משלו, שאינו מצוי כלל במקורו העברי של ארטור, על פשר גלגולו של משכיל סוטה זה לדמות של כלב, וזו לשונו:

'און וויל איך האָב געטריבן פֿיל זנות ווי אַ הונט, און האָב געבולן אויף מיינע ברידער אַזוי ווי אַ הונט, דאָס הייסט איך האָב אויף ייִדן פֿיל בייז גערעדט, און איך האָב געגעסן נבלות און טרפֿות וואָס דאָס געהער צו אַ הונט – – – און דערצו האָב איך נאָך געבולן אויף ייִדן אויך, דאָרורך איז נגזר געוואָרן, אַז איך זאָל איצט מגולגל ווערן אין אַ הונט' (דער גלגול, עמ' 30).

(ומכיוון שהייתי שטוף בזימה ככלב, וגם הייתי נובח על בני עמי ככלב, כלומר הוצאתי את דיבתם רעה, והייתי אוכל נבלות וטרפות כדרכו של כלב – – – ואף נבוח נבחתי על יהודים, על כן נגזר עלי שאתגלגל עתה בגופו של כלב).

לעומת ההרחבות והתוספות של דיק בתרגומו, ניתן להבחין כאן גם בהשמטות וקיצורים של תיאורי ארטור. הוא השמיט, בין השאר, את הסקירה המפורטת, שנכתבה ככל הנראה בהשראת ספרו הפולמוסי של י"ל מיזס ידידו, בעל הספר 'קנאת האמת', על תולדות האמונות והדתות בימי קדם. כן קיצר את דברי ארטור הבוטים בגנות הרמונולוגיה מיסודה של הקבלה, שמוצאה מפרס ומיין (63-65):

(21-20).

התיאור הציורי בעברית על כפל הלשון ועל גיבוב האפטיטיס הכינויים, הבאים מכוח הזיקה הטבעית לניב המקראי הגדוש והמיקצב המיוחד שלו, נעלם לעתים קרובות במקבילה של דיק בידיש, שהסתפקה בתימצות אינפורמטיבי דחוס, תוך שינוי של כמה פרטים שבמקור. אף מידת האינטנסיביות של פעילות הדמיון ניטלה מתנופתה.

תופעה זו מומחשת, בין השאר, בתיאור אחריתו של בעל-השם המתיהר כלפי הנכרי, אשר נקרה בדרכו ומגלה ברבים את אולת-ידו של אותו בעל-שם:

'ויפן אלי האיש אפו, ויכני מפת הרג, הכה ופצוע, שלח ידו במשיח וישלכהו ארצה. (השליך משמים ארץ תפארת ישראל) וירמסהו ברגל. וממחץ מכתו ומרמס רגליו נהייתי ונחליתי ואגוע'.

לעומת תיאור האינטנסיבי מעין זה, מביא דיק את מקבילתו התמציתית:

'איז דער נכרי געוואָרן זייער צאָרניק. האָט ער אַרויסגענומען די שווערד און

הָאֵט מִיךְ גַּעשְׁטאַכְן און (אײך) בִּין דַּערפֿון גַּעשְׁטאַרְבֿן (65 : 21). (ויקצוף הנכרי מאד. וישלוף את חרבו וידקרני דקירות מוות).

אחד הסממנים המייחדים את אמונתו הסאטירית של ארטור עולה מתחבולות הלשון והסגנון, שהוא נוקט בהן בתיאוריו הססגוניים בעברית. הדברים אמורים לא רק בשתילת צירופים וניבים מקראיים בעלי קונטאציה של שגב וקדושה בתוך הקְשָׁרִים של מציאות נמוכה ופגומה, אלא באינטנסיביות הלשונית, עלידי ריבוי פעלים בהצטברותם המתמדת, עד כדי הפרזה גרוטסקית. דיק, לעומת זאת, השתדל לפשט מבנים ריטוריים אלה, גדושי הפעלים, למען קוראיו האמונים על תיאור פשטני יותר, שהוא בעל מהלך ליניארי שקוף. הוא 'עיקר' מיצבורי פעלים כגון אלה, דילל את הגורש שלהם והסתפק בהיגד האינפורמאטיבי בלבד.

הפרש כגון זה בין מקור לתרגומו ניכר בתיאור אחריתו של הכלב, אשר נחנק כשעצם נתקעה בגרונו מרוב חיפזון בבליעתה. הנשמה מתארת את מצבה במעמד זה בגירסת ארטור בוז הלשון:

׳אַחַנְק, װאַפּול אַרְצֶה װאַרײך צײַנײ, װאַפּער פֿי, װאַצײאַ לְשׁוֹנִי, װאַרְחײב נְחײרִי, װאַשְׁלַח מַעְלֵי יְדֵי װַרְגְּלִי, װאַרײם װאַנײד הַלּוֹם װַהֲנֶה אֶת זְנַבִּי. רַחֲפוּ כֹּל עַצְמוֹתַי, פֿי אַחֲזִנִי הַשְּׂבָץ װאַמוֹת׳.

ואילו בידידש מסתפק דיק במשפט קצר ותמציתי בתכלית, לאמור:
'הָאָב אֵיך זִיך גַּעאַפּלט נאַר אַראַפּצוּשלינגען און הָאָב זִיך מײט אים דַּערוואַרְגֿן' (69 : 32).

(נחפזתי רק לבלוע את העצם) ואחנק בה).

תמורות פיגוראטיביות וריטוריות בתרגום

הלבושים המטאפוריים-פיגוראטיביים אשר ארטור העניק למציאות הרוחנית בחברה היהודית, כפי שהיא משתקפת מתוך 'גלגול נפש', מוחלפים עתה ב'דער גלגול' בתיאור כללי בדבר הקנאות חסרת הסובלנות כלפי שוחרי הדעת והקידמה, שהתעוררו וקמו בחברה היהודית. לעומת המטאפורה הארכיטקטונית המרכזית, על אביוזיה וסממניה, שעניינה הסתגרות לעומת פתיחות המתממשת כאן במערכת צרופה של שערים, חלונות, חומה, גדר, מגדלים – נאמרים עתה הדברים בנושא זה כפשוטם, והם נטולים אותה איצטלה ציורית. והרי הגירסה המקורית של ארטור:

׳האַומרים כֹּל שַׁעַר יִסְגֵּר לְנִצָּח, װַּכַּל חַלּוֹן יִסְכֵּר לְדוֹר װֹדוֹר, הַשְּׁמֶשׁ לֹא תֵאִיר לָנוּ, װַהֲיָרַח לֹא יִגִּיהַ נְגַחוּ, פֿי ה' אָמַר לְשִׁכּוֹן בְּעַרְפֶּל. הַבּוֹנִים בְּחֹמוֹת צִיּוֹן מִגְדָּלִים כֹּל הַיּוֹם, רֵאשֶׁם בְּשָׂמִים, לַעֲשׂוֹת לָהֶם שֵׁם, װַּלֹּא יִרְאוּ װַּלֹּא יִבְיִנוּ, פֿי קִיר הַחֹמָה נְטוּי, װַהֲגֵדֵר דְּדוּצִיָּה, הַחֹמָה תְּפּוֹל תְּחַתִּיָּה, פֿי כָּבֵד עֲלֶיהָ מִשָּׂאָה, װַּבְּנִפּוֹל מִגְדָּלִים װַהֲכוּ אֶת בֵּית ה' בְּקִיעִים. עַל הַצֵּר הַצּוֹרֵר לֹא יַעֲלוּ לְמַלְחָמָה, פֿי בְּשַׁעַר בַּת עַמֶּם יִרְיִבוּ רֵיב לָהּ, מִבְּחַר גְּבוּרֶיהָ יִמִּיתוּ, הָרֵב נִקְמַתָּם תְּבוֹא בְּלָכֶם׳.

לעומתה מציע דיק את גירסתו הפשטנית נטולת הפיגוראטיביות של תיאור נמלץ זה על צביונו האלגורי:

זיי האָסן די חכמה און האָבן פֿינט די אויפֿקלערונג. זיי לאָזן ניט אַינן די אַלטע נאַרישקייט און לייגן צו נאָך נייע דומהייטן אין אונדזער ריינעם דת. און אַזוי מאַכן זיי איין חומרא אויף די אַנדערע, ביז וואָנען דער גאַנצער דת פֿאַלט צו לאָסט און צוליב דעם טפֿל פֿאַרגעסט מען דעם עיקר. און זייער גאַנצע גבורה איז נאָר רודף צו זיין זייערע אייגענע ברידער, און נידעריק צו מאַכן זייערע משפּילים און געלערנטע מענטשן. אָבער אַפּצוהאַלטן אַ שונא פֿון פּלל ישראל דאָס ווילן זיי ניט און קענען ניט (69-70: 31-32).

(הם שונאים את החכמה ועינים את ההשכלה. אין הם עוזבים את השטויות הישנות אלא עוד מוסיפים עליהן הבלים בתוך רתנו הטהורה. וכך הם מעלים איסור על גבי איסור, עד אשר כל הדת הופכת למעמסה ומפני הטפל נשכח העיקר. כל גבורתם היא לרדוף את אחיהם, להשפיל את משכיליהם ואת מלומדיהם. אך לעמוד ולהדוף אויב של כלל ישראל אין הם רוצים ואף אינם מסוגלים).

המטאפאריקה המושתתת על מצב היסוד של סגירות ופתיחות בחברה היהודית מובאת על-ידי ארטור באותו מעמד גם בהוראה חיובית, של הצגת פעולתם המסורה של המשכילים למען רווחתם של בני עמם ולהעלאת קרנו של העם בקרב העמים. הנוסח העברי מציג לפנינו את דיוקנם של משכילים אלה בלבושים ציוריים כגון אלה:

ד'רשי משפּט עמם להוציאן ממצוקותיו, להרים קרנו מעפר. הבונים חומה סביב למשפּן אל, משגב לעתות בצרה, אם רבבות קמים סביב שתי עלי, וסגרו דלתים לבל ירע אויב בקודש; וכעבור ימי הזעם, יפתחו שער, לאמור לאסורים צאו, התענגו על טוב ה', פי עתה הרחיב ה' לנו, ופרינו בארץ, וקרע לנו חלונות, לאמור לשמש שלח אורך, ולרוח בואי ופחי, למען תחיינה עצמות יבשות, מזי רעב ולהומי רשף המה הגבורים אשר מעולם, אנשי שם.

מסתבר, איפוא, שכשם שארטור נוהג להשתמש במליצה המקראית לשם יעדיו הסאטיריים והפארודיים, כן הוא גם חוזר לעתים להוראתה הקמאית של שגב וחזון נבואי, תוך הזדהות וקירבת הלב לשם יישומה כמבע למציאות חרשה לחלוטין של עידן האמנסיפאציה באירופה במחצית הראשונה של המאה הייט.

במקבילה לפיסקה זו, בידיש, מפליג דיק הרחק מן המקור העברי. הוא מסתפק בפראפרזה פשטנית, ללא שמץ של צביון מטאפורי, כשהוא מוסיף טיעונים משלו בשבחם של אהבי עמם, שוחרי הקידמה:

מיט זייער שרעבן האָבן זיי צונישט געמאַכט עלילות הדם און אויך אַנדערע בלבולים, און האָבן געפּוּעלט ביי די מושלים דאָס מען זאָל אונדז געבן פֿרייהייט און רעכט אין זייערע לענדער ווי זייערע אייגענע פֿעלקער, אויך לערנען זיי אונדזער פֿאַלק דאָס זיי זאָלן זיך נעמען צו מלאכות, צו ערדאַרבעט און זאָלן זיך ביסלעכווייז אויסבילדן, אַז זיי זאָלן ווערן נוציקע מענטשן אין לאַנד. און דאָס טוען זיי מיט גוטע רייד און מיט גרויס פֿאַרשטאַנד (69: 33).

(בחיבוריהם הפריכו את עלילות הדים וכן עלילות אחרות, ושיכנעו את המושלים כי יעניקו לנו במדינותיהם חופש וחכויות כאשר העניקו לעמיהם. עוד הדריכו את עמנו לעסוק במלאכות ועבודת האדמה, ולרכוש לעצמם בהדרגה השכלה, כדי

שיהפכו לאנשים מועילים במדינה. כל זאת הם פועלים בדיבורים טובים ובתבונה רבה).

פרט לחוסר התיאום בין שני הטקסטים, של המקור העברי ותרגומו ליידיש, תוך השמטה או תוספת, מסתמנים לעתים הברלים ביניהם בצביון הרטורי ובסימני הפיסוק בצידו. הדברים מצטיירים בשקיפות בתיאור הגלגול לחפרפת. המקור העברי משופע בסממנים רטוריים מובהקים של סימני שאלה וסימני קריאה, לאמור:

'חפרפת, חפרפת! את חלקי מכל שעמלתי לרוח! הלא תדעי ידוע כי רוח אפך משיח? גבהי שמים מדוע לא תפעלי? מדוע תעפרי בעפר ותגמאי ארץ? ופי חזיר הנה לך למען הפור, ואיה פי קדשי אשר נשבעתי בו בשם? אם אן פעלתי?

במקבילה לקטע זה ביידיש ויתר דיק על סימני השאלה והחליפם במבנה ניגודי שבין שני מצבים, בין בעל שם החולש על העולמות העליונים ובין ייצור עלוב החופר ברנבי האדמה, לאמור:

'א וויי איז מיר, האָב איך מיך דאָן געטראַכט. איך וואָס וואָר אַ מושל איבער די רוחות און שדים או וואָס איך האָב געוואָלט ווערן משיח, און וואָס מיין נשמה האָט אַלע מאָל געשטיגן אין דער הויך, אין די עולמות העליונים, בין יעצט גאָר געוואָרן אַ קראַט, וואָס גראַבט זיך אין דער ערד און וואָס האָט אַ פּיסק פֿון אַ חזיר אום צו נורען אימער אונטער די פֿעלרער. און ווען איך האָב מיך שוין אַמאָל פֿאַרזינדיקט מיט דעם וואָס איך האָב פֿיל הייליקע שמות אומזיסט אויסגעשפּראַכן און געשריבן, האָב איך דאָך אָבער זייער פֿיל גוטעס געטאָן' (65-66: 21-22).

(אוי ואבוי לי, הרהרתי בליבי. אנוכי, שהייתי מושל ומצווה על רוחות ושדים ואף רציתי להיות משיח, ונשמתי עלתה מפעם לפעם והתרוממה מעלה מעלה, אל העולמות העליונים, הפכתי עתה לחפרפת, החופרת בעפר ופרצופה פרצוף חזיר למען תיטיב לנבור במעמקי השדות. ואם גם חטאתי פעם בהשמעת שמות קדושים רבים לשווא ואף בכתיבתם – הרי לא מעט טוב עשיתי בדזי).

שטוש הצביון המקראי בתרגום ליידיש

במירקם הטקסט של ארטור שבמקור ניכרת זיקה אסוציאטיבית מתמדת לשון המקרא. לשונו עמוסה פסוקים ושברי־פסוקים המובאים במירקם הסאטירה בהקשר חדש מעיקרו, של הוויית חולין המובעת באמצעות ניבים שבקדושה. מסתמן בה באורח מתמיד הפער שבין ניסוח חזוני רב־הוד של המקור הקמאי לבין הקשרו החדש המוסב על מציאות נלעגת.

סגנונו העברי של ארטור מאופיין בדרך־כלל בתחביר ובקדוק, הניזונים אף הם מן המקרא, ומצטיין בצפיפות האיזכורים לפסוקי התנ"ך. הלשון המקראית בגלגול נפש' היא למעשה בגדר פונקציה של התוכן הנאראטיבי והאידיאי כאחד (ראה פלאי תש"ז: 138-139).

בתחום המשחק הפארודי והסאטירי נוקט ארטור בשיטה של איזכורים סאקראליים

רמי-שגב מן המקרא, על-פי רוב לשם יישומם והחלתם על דמויותיו הנלעגות. וכך יתאר, למשל, את מותו של הצדיק השיכור והלוויתו:

‘אך מים רבים לא יוכלו לכבות את התבערה, ואהי למאכולת אש, אשה ריח לא נחוח. וכל בית ישראל בכו את השרפה, אשר שרף היין השרף, ויספרו לי מספר גדול וכבד מאד.’

ואילו בידידש מצטמק תיאור פארודי זה, הניזון משיר השירים ומספר ויקרא, לידי היגד אינפורמאטיבי, נטול קישויות זו של זכרי פסוקים וזכרי לשון, לאמור: ‘נאך די פילע וואסערן האָבן מיר ניט געקענט אינלעשן דאָס גרויסע היץ און איך בין פֿאַרברענט געוואָרן און זיי האָבן מיך מספיד געווען (59: 11). (אך המים הרבים לא יכלו לכבות את האש הגדולה, ונשרפתי והם הספידו אותי).

סיפורה של הנשמה אודות גלגוליה בגירסה העברית שבמקור נמסר בלשון גבוהה, לפי המסורת של התקבולת המקראית: ‘כי טלטלוני טלטלה צבא המרום במרום מבשר לבשר, ויעטוני עטה כמעיל גויות רבות’. ואילו בידידש סולקו הסממנים המטאפוריים והדברים נאמרים כפשוטם ובתכלית התמצית: ‘די מלאכים פֿון הימל האָבן מיר אַרײַנגעבראַכט יעדעס מאָל נאָך מיין טויט אין אַן אַנדער קערפער’ (מלאכי השמיים הכניסוני לאחר מותי כל פעם לגוף אחר (58: 8).

ארטר משתמש לעתים קרובות בגלגול נפש בחטיבות רצופות של ניסוחים מקראיים בהקשר פארודי מחדש, ולעתים גם לשם הפלגה פאתיטית מפארת. הוא נוקט בדרך ההכללה של חוקיות המשותפת לכל העדה ומצביע על חוקים ומשפטים המחייבים את כולה. על משקל הניסוח הגורמאטיבי של הנאמר בפרשת משפטים של ספר שמות, על חומרותיו של המחוקק האלוהי, יתאר עתה ארטור את עונשם של אוכלי הבשר ומדליקי נרות השבת מקרב בני דלת העם, אשר אין ידם משגת לשלם את דמי המכס והמס השרירותיים:

‘מָכֶס הַבֶּשֶׂר יִשְׁלַם אִישׁ כְּאָכְלוֹ בֶּשֶׂר – וּמְכֶס הַנְּרוֹת יִשְׁלַם לְבַד מִמְּחִירוֹ. וְכִי יַעַל אִישׁ נְרוֹת בְּעֶרֶב הַשַּׁבָּת יִשְׁלַם; וְאִם לֹא יַעַל, יִשְׁלַם שְׁנַיִם, וְאִם לֹא יִקַּן כֶּל נֵר, מְכֶס שְׁתַּיִם יִשְׁלַם. וְאִם אֵין כֶּסֶף לְקִנּוֹת אֶת הַנֵּר – יִשְׁלַם.’

בתרגום לידידש הושמט כליל אותו ניסוח משפטי-היפותיטי על מיקצבו המקראי המיוחד; נשאר הפירוט האינפורמאטיבי הרצוף בלבד (61-62: 17-18).

התירכובת של צירופים מקראיים שנתלכדו בסאטירה של ארטור לאמירה אירונית בוטה, נעלמו עקבותיה בידידש, אך נוסף לה נופך של בדיחות הדעת בניב של לשון דיבור עממית. חוכר מכס הבשר ומס הנרות מגלה בווידויו, כיצד היה נושה ללא רחמים באביוני העם:

‘לו חכיתי עד הוציאו, כי עתה הוחלתי עד בוא השמש, יהי ערב יהי בוקר יום שני, ובדידי אין כל מאומה.’

ואילו הגירסה המקבילה בידידש אין לה ולא כלום עם התבנית העברית על מקורותיה. וזו לשונה:

‘א שיינעם פנים וואָלט איך האָבן ווען איך וואָלט געוואָרט ביז ער זאָל מיר אַליין

ארויסטראַגן דעם משפּון. דאָן וואָלט איך מוזן וואַרטן אַ גאַנץ יאָר און וואָלט אַ קדחת געקריגן' (62: 17).

(פנים נאות היו לי אילו היה הוא בעצמו מוציא אלי את המשכון. הייתי חייב להמתין שנה תמימה, ולא הייתי מקבל דבר).

ההעצמה בתגובותיהן הרגשיות של הדמויות ב'גלגול נפש', מוצגת בגירסתו העברית של ארטור באמצעות הטעמות וחזרות של פעלים משמעותיים ברוח המיקצב המיקראי, המסתייע תכופות בניו החיבור. ואילו ביידיש התיאור של דיק הוא ליניארי מיסודו ובעל סממנים ריאליסטיים. כך, למשל, מתוארת תגובתה הנרגשת של אשת הרבי החסידי הכול יכול כביכול, נוכח מות בנם: 'ותַעַק בַּחֲפוּזָה אֶלִי הַחֲרָה, וְתַעַק וְתִקְרָא. מעמד זה נמסר ביידיש בזו הלשון: 'איז אַרײַנגעקומען מיין ווייב מיט פֿאַרבאַכענע הענט און מיט גרויס געוויין' (76: 46). (נכנסה אלי אשתי כשהיא פוכרת ידיה וממרת בבכי).

עקבות השימוש בתקבולת על-ידי ארטור, האופיינית לסגנון המקראי, נעלמים בתרגום ליידיש. הנאמר במקור: 'אַךְ לְהֵבֵל פְּלִיטִי כְּחַי, וְיְהִי לְרִיק יְגַעִי' – נעלם בנוסח ביידיש ובמקום זה אנו קוראים: 'אַבער דאָך וואָר מיין מי אומזיסט' (71: 35). (אף על פי כן היה עמלי לשווא).

הביבה על ארטור התחבולה הסגנונית של לשון נופל על לשון, אף זאת ברוח המורשת המקראית. בבואו לתאר את מידת הנזק הנגרם לחולים בעטיו של הרופא ומידו, בגלל מירשם התרופות השגוי והמסוכן, הוא מגדיריו כך: 'קִשֶׁת דְּרוּכָה הִקְסֶת אֲשֶׁר בְּיַדִּי'. ביידיש נעדרת תחבולה זו, ובמקומה מופיעה ההאשמה הגלויה: 'זיין פֿעדער איז שעדלעך ווי אפן שאַרפֿער שווערד, זינע רעצעפטן זינען גיפֿט' (80: 54). (עטו מזיק כחרב חדה והמירשמים שלו הם רעל).

לעומת זאת נותן דיק את דעתו פה ושם למציאת מקבילות אקוויוואלנטיות משלו לגילוי החריזה בסגנון העברי של ארטור. כשהוא מביא את דברי הלעג והשגינה בגנותו של החזן: 'יְשִׁיר כְּשִׁיר הַצִּפְרָדֵּעַ עוֹר הַתּוֹף בְּאוֹזן קוֹרֵעַ', הוא מציע פתרון משלו לניסוח זה: 'ער האָט דאָך אַ רײַסנדע שטימע ווי אפן פֿראַש. ער שרײַט ווי אַ פויער און ער פֿאַרטויבט דעם אויער' (60: 13). (קולו צורם כקול הצפרדע; הוא צורח כאיכר ומחריש אוזן).

דיק מנסה את כוחו בחריזה ביידיש אף באותם מקרים שבהם אין הדבר מתחייב כלל מן המקור העברי. לשם כך הוא אף נוקק לשימושי לשון הרווחים ביידיש הליטאית. הנאמר על-ידי אותו חזן: 'נאָשׁוב נאָשֶׁת מִיִּם הוֹפֵךְ עֵתָה בְּגִירָתוֹ: און האָב שוין ווידער אָנגעהויבן צו טרינקען וואַסער, דערפֿאַר וואָס איך וואָר פֿרײַער אַ גרויסער נאָסער (ביידיש תיקנית – 'נאָשער')' (60: 13). (והתחלתי שוב לשותות מים, מפני שהייתי לפני כן לקקן גדול).

הרכיבים הלשוניים העבריים ב'דער גלגול' ומשמעותם

היידיש של דיק ב'דער גלגול' היתה רווחת בדרך-כלל בקרב יהודי ליטא. שזורים בה רכיבים לכסיקאליים ממוצא סלאבי, גרמני ועברי. דומה כי הגרמניזמים אינם

מותכים בה כדבעי ויש לראותם כמורשת משכילית מובהקת, מעידן ה'באור' מיסודו של מנדלסון. הרכיב הטבעי והמשמעותי בתרגום זה טעון בלכסיקה עברית על צירופיה, ועליה מן הראוי לתת את הדעת במיוחד.

על מנת להקנות זכות אחיזה לתרגומו, המשכילי מיסודו, במכלול הספרות היראית בידיש, זו של ספרי המוסר וסיפורי מעשיות, נהג דיק לפתוח כל פרק וכל פסקה בצירוף עברי, השאול מן המקור העברי, כשהמקבילה בידיש באה מיד בעקבותיו. והרי כמה דוגמאות: ('רופא אני') איך וואָר איין רופא; ('היכל ה') דער בית המקדש פֿון גאָט ב'יה'.

לעתים המקבילה בידיש, הצמודה לפתיחה מעין זו, מגלה נטייה להתרחבות לכסיקאלית ואף מושגית. המלה העברית הפותחת מדובבת מערכת סיטואטיבית והתנהגותית מסועפת יותר, כגון: ('ואקרא) האָב איך אויסגעשרייען און געזאָגט צו דעם רוז' (עמ' 51); ('שמע לי ואנכי אספרה) הער איך וועל דיר פֿאַרציילן אַ קליין געשיכטע' (עמ' 44); ('בעיר מושבי) אין דעם שטעטל וווּ איך בין געזעסן' (עמ' 32) וכדומה.

קהל היעד העיקרי לתרגומו של דיק היה, כאמור, הציבור העממי היראי, הנזקק ללשון הקריאה בידיש ואינו בקי כל צרכו במכמני הלשון העברית ובמושגיה הייחודיים. עם זאת נאחז דיק בתרגומו בצירופים עבריים השזורים בדברי הדרשן בבית-הכנסת בדרשת המוסר שלו בידיש לפני עם ועדה. תרגומו מתובל לעתים בצירופים מן התחום הזה, כגון: 'ער איז זיך אָן אים מתקנא פֿאַרוואָס יענער האָט אין זיך מער השלמה ומידות טובות אַלס ער' (עמ' 64). (הוא מתקנא בו משום שפלוני הוא בעל שלמות ומידות טובות יותר ממנו). כן הוא מספר על מאמצי של אותו בעל שם להשכיך שלום בין מלאכי עליון, 'דאָס זיי זאָלן זיין באהבה ושלום, עס זאָל ביי זיי ניט זיין קיין פירוד לבבות' (עמ' 22). (כדי שיחיו באהבה ושלום, כדי שלא יהיה ביניהם פירוד לבבות).

הנטייה לחפש תחליפים עבריים למליצה המקראית הדחוסה מן ההווי היראי הקרוב ניכרת בכמה וכמה מקרים. נוכח השאלה הנמלצת, המוצגת בפני הנשמה התועה: 'זמה לעשות לך, לבלתי יטלטלוך עוד טלטה?' מובאת גירסה בידיש, המושתתת אף היא על רכיבים עבריים אשר הותכו בידיש המדוברת: 'מיט וואָס קען מען דיך מתקן זיין, דאָס דו זאָלסט שוין מער ניט מגולגל זיין' (86: 66). זיקה חלקית בלבד לריקמה הלכסיקאלית של המקור העברי ניכרת במקרים אחרים, כגון 'מושלי הארץ כבדוהו' – 'און גרויסע לייט האָבן אים חולק פֿבֿוד געווען' (71: 36). רישומי המקור העברי עדיין ניכרים בגירסתו המתומצתת של דיק: 'כסף מי נדה הוא, טמא נפש יתחטא בו, בתתו כופר נפשו, אלפי זהב מתן ומוהו' – 'דו זאָלסט וויסן דאָס פסח און זהב זינען מטוהר ממזרים און זינען ממלא אַלע חסרונות' (84: 63); 'למען השפיל גאונ' – 'אום מיך משפיל צו זיין וואָס איך וואָר אזוי שטאַלץ ביי מיר' (86: 66). (להשפילני על כי זהה דעתי).

השימוש הרווח בידיש, המושתת על הצירוף בין הפועל העברי לבין כינויי-העזר בידיש המדוברת, נהוג לעתים קרובות בתרגומו של דיק; הוא אף מאפשר לו לשלב בצירוף כגון זה גם פעלים עבריים בלתי מותכים ובעלי שימוש נדיר בידיש, כגון:

מקפח פרנסה זיין' (עמ' 51); 'אלץ מער מפליא געווען' (עמ' 42); 'האט מען מיך זייער מפציר געווען' (עמ' 46); 'האבן אים חולק כבוד געווען' (עמ' 36).

תהליך האינטגראציה של הרכיב העברי ניכר גם בשימוש בשמות עצם, כגון: 'דעם שכר אָדער דעם עונש פֿון די גשמות' (עמ' 19); 'איין עוֹבֵד אדמה' (עמ' 23); 'ביידע עולמות' (עמ' 33); 'יענע מדה רעה' (עמ' 34); 'צוויי הפכים ביזאמען' (עמ' 52); 'איך בין דאָ אַרויסגעגאַנגען אויף נקבים גדולים' (עמ' 49).

לעתים רחוקות יותר מתנזר דיק מן הניב העברי. הוא נזקק לגירסת הטייטש הארכאי של המקרא או לגירסה המשכלית ברוח ה'באור'. במקבילה למקור העברי של הסאטירה: 'גִּוְיֵית אָדָם נִשְׁמֵת שְׂדֵי הָיָא, אֲשֶׁר תְּחִיָּהוּ, בֵּית זְבוּל לְנֶפֶשׁ, טְמוֹן בְּחֻבָּה חוֹק יִקְרָת דָּת מוֹסֵר', הוא מביא את גירסתו נטולת הרכיב העברי: 'זױל דער גוף וואָר אויך אײן (משפּן) רוהונג צו אײן ריינע נשמה וואָס זי איז אײן (חלק אלקי ממעל) טייל גאַטעס פֿון הימל' (עמ' 24). (כי הגוף היה גם הוא משכן של הנשמה הטהורה, שהיא חלק אלוה ממעל).

תוך כדי תרגום הטקסט העברי של ארטור על צביונו המקראי, גילויו הפארוזיים והפלגותיו הפאתיטיות, עובר דיק לעתים לשימוש באקוויבאלנטים של הניב העממי הפתגמי בידיש על רכיביו העבריים, כגון: 'ז'לאַיש פֿער לא יתן ולא יוסיף כָּל כְּבוֹד בֵּית אֲבוֹתָיו' – 'און ווען מען האָט מידות טובות ניט, טויג מען אויף כפרות' (עמ' 85: 67). (וכאשר חסרות לפלוני המידות הטובות, אין הוא שווה אלא לכפרות).

לעתים מתרחבת המקבילה הפתגמית בידיש על-פי נוסחה האפוריסטי ומתנתקת לחלוטין מן הזיקה הלכסיקאלית ללשון העברית. לעומת הנאמר כאן בדבר טיבו של אדם המתגאה בשלשלת היוחסין שלו ובממונו: 'כָּל קָרוֹב אֵלָיו עוֹד מִגְּאָוָה וְגוֹדֵל לְכַב מִלֶּךָ הוּא עַל כָּל בְּנֵי שַׁחַץ', דיק מציע את גירסתו המטונימית העממית בידיש: 'צו דעם איז שוין ניט צוצוטערעטן. פֿאַר דעם איז דער הימל צו נידעריק און די וועלט צו ענג' (85: 64). (אל זה אין לגשת כלל. בשבילו השמיים נמוכים מדי והתבל צרה מדי).

בנקודת המגע בין הטקסט העברי למקביל לו בידיש, נודע תפקיד מסויים לשימושו של דיק בסוגריים. השימוש בסוגריים מצוי גם במקור העברי, אך מחברו מייחד לו שם פונקציה שונה מזו שבידיש (ראה: פלאי תשל"ז, 136–137). ארטור נוהג להשתמש ב'גלגול נפש' בסימן הסוגריים לשם שזירת הערות-ביניים אירוניות במהלך התיאור, כגון: 'נִנְפֶּשׁם (נֵר נִשְׁמָתָם) עֲלֵיהֶם תֵּאָבֵל' (עמ' 61), או 'שְׁלַח יְדוּ בְּמִשְׁיַח וַיִּשְׁלִיכֵהוּ אֶרְצָה (הַשְׁלִיךְ מִשָּׁמַיִם אֶרֶץ תְּפָאֶרֶת יִשְׂרָאֵל)' (עמ' 65). לעומת זאת תפקידו של המאמר המוסגר בידיש הוא פרשני-הסברתי, לשם הבהרת מושגים, שאינם נהירים כל צרכם לקהל הקוראים המשוער. כך הוא מסביר בסוגריים בגוף הטקסט שלו את פשר המושג 'מקנאים': 'דאָס הייסט, אַזעלכע מענטשן וואָס נעמען זיך אָן מיט גרויס היץ פֿאַר הייליקע און וויכטיקע זאַכן' (עמ' 33). (כלומר, אנשים המתמסרים בחום לעניינים קדושים וחשובים). לעתים משלב המתרגם את הסבריו ופירושיהו בגוף המשפט, וזאת ללא חיץ של סוגריים, כגון: 'דורך צירופי שמות און קמיעות, דאָס הייסט דורך צוזאַמענגעשריבענע אותיות פֿון

פֶּאָרשיידענע ווערטער' (עמ' 21). (באמצעות צירופי שמות וקמיעות, כלומר אותיות מחוברות מתוך מלים שונות). אשר לענין 'רואה ואינו נראה' הוא מסביר: 'די קונץ פֿון רואה ואינו נראה, דאָס הייסט מאַכן דורך שמות דאָס איך זאָל אַלע יאָ זען און מיך זאָל קיינער ניט קענען זען' (עמ' 21). (תחבולת הרואה ואינו נראה, כלומר, לעולל באמצעות שמות, שאני אוכל לראות את כולם ואיש לא יוכל לראות אותי).

הטקסט הנמלץ הרהוּס של ארטור תובע לעתים מדיק להרחיב את היריעה של התרגום על מנת לאלף בינה את קהל קוראיו. כתחליף לניב המליצי המסורבל שבמקור: 'חַכְמַת הַרְפּוּאָה עוֹד הִיא חֶלְקַת מְחוּקָק סָפּוֹן, גְּדוּלִים חֶקְקֵי לֵב לֹא כִּאוּ עוֹד עַד תְּכַוְנָתָהּ, עַד הַיּוֹם לֹא נִבְעוּ עוֹד מִצְפּוּיָנֶיהָ. אָבֵן פְּתָהּ עוֹד הִיא אָבֵן אוֹפֵל וְצִלְמוֹת, עַל כֵּן עַמּוּדֶיהָ יִרְפּוּ' (עמ' 79), עוקף דיק ניסוח מעין זה ובא להציע במקומו לקוראיו תכנית לימודית גלויה יותר, שהיא חופשית ממארג המטאפורי של ארטור: 'חכמת הרפואה) די חכמה פֿון דאָקטאָרי איז זייער טיף און זייער געהיים. די גרעסטע חכמים האָבן איר נאָך ניט דערגאַנגען ביז איר גרונט, ווייל זי איז אין זיך כולל אַלע חכמות פֿון דער וועלט' (עמ' 52). (חכמת הרפואה עמוקה היא ונסתרת מאד. חכמיה הגדולים ביותר לא ירדו עד טעם עומקה, כי היא כוללת בתוכה את כל חכמות העולם).

תמורת ההשמטה של הרכיבים המטאפוריים הגדושים של פסקה זו אודות סגולותיה של חכמת הרפואה מביא דיק לפני קוראיו רשימה לימודית של המדעים הנדרשים כעזר להשתלמות במקצוע זה, וזאת בצורה מילונית, של עברית ולועזית, כגון: 'מע דאַרף קענען צו איר חכמת הטבע (פֿיזיק), חכמת הנפש (פסיכאָלאָגיע)' (שם).

באורים נוספים מביא דיק בעקבות שימושו של ארטור במשחק המלים בין 'חסיד' לחסידה'. שכן במקור העברי מצביע ארטור על צביעותו של החסיד ומוצא סמיכות פרשיות בינו לבין החסידה הכולעת את הצפרדע – וכל זאת מתוך גינוני יראת שמים: 'וְתִשָּׂא מְרוֹם פִּיהָ וְעֵין פְּחָסִיד מְכַרְף אֶת הַזָּבֹת. וּמְרֹב חֲסִידוֹת צְפוֹר הַבּוֹלֵעַ, וְתַעַל נֶפֶשׁ הַצְּפַרְדֵּעַ' (עמ' 59: 60).

ביידיש לעומת זאת ראה דיק צורך להסביר את פשר המשחק של לשון נופל על לשון בין 'חסיד' לחסידה' בוז הלשון: 'און בזכות מנע חסידות בין איך אַרויס פֿון דיון פֿויגל, וואָס מען רופֿט אים אין לשון הקודש אויך מיט דעם נאָמען חסידה' (עמ' 12). (ובזכות חסידותי יצאתי מתוך אותה בעלת כנף, הקרויה בלשון הקודש, אף היא, בשם חסידה).

* * *

איזיק מאיר דיק השתדל בתרגומו את הסאטירה 'גלגול נפש' להביאה לפני קהל נמענים חדש, אשר המחבר יצחק ארטור לא נתן את דעתו עליו. תוך כדי הרקתה מכלי אל כלי נטל המתרגם מעוקצה של סאטירה זו, המושתתת במקור העברי על משחק מתמיד בין שני מישורים, זה של השגב המליצי הניזון מלשון המקרא, וזה של המציאות היהודית העכורה של חולין שבהווה. הוא הפך את המסר המשכילי

האנטי-חסידי לחד-ממדי ושיווה לתיאורים סממנים ריאליסטיים יותר, וכל זאת באיצטלה של מתינות ויראת שמיים.

תרגום זה רווי רכיבים עבריים, הן מכוח הטקסט העברי עצמו והן מתוך זיקתו הטבעית של דיק ללשון יידיש העממית והיראית. באורח זה נסללה הדרך לקליטתה של הסאטירה 'גלגול נפש' בקרב קהל נמענים חדש – של קוראי יידיש, גברים ונשים.

עם זאת שימש תרגום זה, וכן תרגומים נוספים מספרות ההשכלה ליידיש, להגברת המודעות ללשון העברית וספרותה ולהגברת השפעתה, תוך גישור בין העברית שבמקור לבין רכיביה בלשון התרגום (ורסס תשמ"ט; תשכ"ג). ספרות ההשכלה הכתובה במקורה בעברית נעשתה עליידי כך בכמה מחטיבותיה שווה לכל נפש ועל-ידי עיבודיה ביידיש לא היתה עוד נחלתם הבלעדית של אניני טעם המעטים, הבקאים במכמני הלשון העברית ומקורותיה.

הערות

- 1 על כלל יצירתו של איזיק מאיר דיק, הערכתו ורשימה ביבליוגרפית של כתביו ראה: רוסקיס 1993: 7-42.
- 2 ראה אגרותיו של ארטור אל יצחק בר ליונון (ריב"ל) ואל שניאור זק"ש, הצופה לבית ישראל, תש"ה, 151-155.
- 3 על השפעת הסאטירות של ארטור על 'סוסי' של מנדלי ראה: ורסס תשמ"ז: 78.
- 4 על חילופי הגירסאות הללו ראה: פרידקין 1927: 17. לא עלה בידי עד כה להשיג את 'קול מבשר' משנת 1871, שהוא כיום בבחינת יקרי-המציאות, לשם השוואה מדויקת של הגירסאות הללו.
- 5 מראי המקום של 'גלגול נפש' לעומת 'דער גלגול' יובאו להלן בסוגריים, בהפרדה של נקודותיים, כאשר המספר הראשון מציין את העמ' ב'גלגול נפש' (ארטר 1845), ואילו המספר השני – את העמ' ב'דער גלגול' (דיק 1867).

מראי מקום

- אברמוביץ שלום יעקב תרכ"ח: האבות והבנים, אורסה.
אלקושי גרליה תש"ך: 'צ'רור איגרות של קלמן שולמן אל יהודה ליב גורדון', מאסף – דברי ספרות, בקורת והגות, ירושלים, 536-553.
ארטר יצחק 1845: 'גלגול נפש', הצופה לבית ישראל, לייפציג.
— תש"ה: הצופה לבית ישראל, תל-אביב.
בן פורת זיוה 1978: 'הקורא, הטקסט והרמיזה הספרותית', הספרות 26, 1-25.
גורדון יהודה ליב תש"ך: שירים, תל-אביב.
דיק איזיק מאיר 1867: דער גלגול, נעתק ונאסף ע"י איש אמ"ד, ווילנע.
הלקין שמעון 1984: זרמים וצורות בספרות העברית החדשה, ספר א', ירושלים, 172-187.
ורסס שמואל תשמ"ז: ממנדלי עד הזו, ירושלים.

- תשמ"ט: התרגומים ליידיש של 'אהבת ציון' לאברהם מאפו, ירושלים.
- תשנ"ג: 'התרגומים ליידיש של "עית צבוע" לאברהם מאפו', כמנהג אשכנז (ספר יובל לחנא שמרוק), ירושלים, 323-357.
- כהן טובה 1992: 'הטכניקה הלאומית — צופן של ספרות ההשכלה', מחקרי ירושלים י"ג, 137-169.
- ניגער שמואל 1946: 'דערציילערס און ראמאניסטן, ניו-יאָרק.
- פלאי משה תשל"ז: 'מדרכי הסאטירה של ארטור בסיפור "גלגול נפש"', דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות ג', ירושלים.
- תשל"ח: 'משיטות הסיפור בסאטירה של ארטור "גלגול נפש"', בקורת ופרשנות 11-12, 121-139.
- פרידקין אייזיק 1927: 'גאַטלאַבער און זיין צייט, ווילנע.
- רוסקיס דוד הירש 1993: 'אייזיק מאיר דיק — האמן כמגיד מדומה', חוליות 1, 7-42.
- שמרוק חנא תשל"ח: 'ספרות יידיש: פרקים בתולדותיה, תל-אביב.
- 1988: 'פרקים פֿון דער יידישער ליטעראַטור-געשיכטע, ירושלים.
- Ehrenreich M. 1845: 'Kurze Anzeigen', *Litteraturblatt des Orients* 39, 621-622.